

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА: ДЕМИСТИФИКАЦИИ И ЗАЛИЧАВАНИЯ¹

Полина Пенкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

E-mail: pmpenkova@gmail.com

DEPICTIONS OF THE MOTHER: DEMYSTIFICATIONS AND ERASURES

Polina Penkova

Sofia University St. Kliment Ohridski, Bulgaria

Abstract: This paper focuses on the shifts in the images of mother in contemporary Bulgarian prose written by women after 1989, seen as a tendency towards a “demystification of motherhood”. The mother as a literary figure is recognized as a powerful tool through which women authors rewrite the narratives of womanhood. The text examines the rejection of motherhood and frequent images of bad mothers. The objects of analysis are novels published between 1990 and 2006 that fall under the category of “women’s writing”.

Keywords: motherhood, bad mothers, women’s writing, womanhood, self-identification, contemporary Bulgarian literature

Резюме: Фокус на доклада са промените в изображенията на майката в съвременната българска белетристика, писана от жени след 1989г., разглеждани като тенденция за „демистификация на майчинството“. Майката като литературна фигура е мислена като мощно оръжие, чрез което авторките пренаписват разказа на женствеността. Изследвани са често появяващите се мотиви за отказа от майчинство и лошите майки. Обект на анализ са романи, публикувани в периода между 1990 и 2006г., които попадат в рамките на явлението „женско писане“.

Ключови думи: Майчинство, лоши майки, женско писане, женственост, самоидентификация, съвременна българска литература

¹ Настоящото изследване е част от проект на тема „Хоризонти на майчинството в най-новата българска белетристика, писана от жени (1990 - 2020)“, подкрепен от Министерството на образованието и науката по Националната програма „Млади учени и постдокторанти – 2“ 2022г.

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

Промените в изобразяването на майчинството в българската белетристика, писана от жени след 1989 г. носят важна информация за по-мощните процеси на зараждащата се еманципаторска вълна. Разпознаването на образите на майката като продукт на определени идеологически и културни матрици създава от тях мощен инструмент за пренаписване на големия разказ за женствеността. Именно през тази оптика настоящият текст ще подходи към няколко знакови романа, издадени от края на ХХ и началото на ХХІ в. Интерес за изследването представляват изображенията на майката, които писателките създават и новите сюжети, в които ги поставят. Чрез анализ на различните репрезентации на майчинството текстът цели да открие местата на съвпадение между стратегиите за изразяване на женствеността в общи мотиви и типове, адекватни на съвременните разбирания. Стремешът е по този начин да бъдат уловени моделите за обновяване на визиите за женствеността, изразени през тенденциите в актуализацията на майчината фигура.

В рамките на традиционно настроените общества, за каквото може да бъде определено българското дори и сега, категориите на майката и жената са практически сдвоени: всяка жена е майка поне потенциално, ако не в действителност, а майката е висша степен на осъщественост на женското. Застопорена в особеностите на физиологията на собственото (женско) тяло, „за патриархалния свят жената очевидно се ражда жена“ (Kirgova 2011: 23) - способността за създаване на живот и за грижа за поколението се явяват основна рамка на женствеността и най-очевиден маркер за отличаване от мъжа. В този смисъл женствеността има инертен и неподатлив на промяна характер: жената е предопределена и финализирана в цялост още с появата си на света². Съвсем естествено изглежда тогава, че щом майчинството е основния и най-висок стълб на женствеността, то трябва да стане и първия обект на усъмняване. Широката му специфика се разпростира върху, но и отвъд елементарните физиологични функции; то се явява и линия на поведение, и индикатор за вътрешноприсъщи черти на характера и чувства. По този начин майката се превръща в стереотип, в опростен и генерализиран ментален образ, затова е може би логично, че в

² Съвсем различно е положението по отношение на мъжествеността. Тя трябва да бъде постоянно доказвана, възпроизвеждана и натрупвана – мъжът трябва да стане мъж посредством инициационни практики (вж. Kirgova 2011: 22-24). Класическото разбиране за мъжа и жената като „огледално отрицание“ изразено в (не)равенството „жена = НЕмъж“ коментира и Корнелия Славова (вж. Slavova 2001: 9) Мъжествеността, следователно, противоположно на вътрешноприсъщата женственост, е изкуствено състояние.

литература без изявиени феминистични традиции се създава стремеж за преоценка на този шаблон и почти наведнъж се появяват множество алтернативни репрезентации на майчинството.

Когато говорим за локалното развитие на женското литературно движение, каквото се явява женското писане (или „Проект „Нова женскост“³), представители на които са разглежданите нататък произведения, е добре да бъдат направени някои уточнения с какво идейно наследство разполагат авторките и в какъв контекст се оформят новите тенденции. Вече беше споменато, че местната представа по отношение на половете е сравнително традиционалистска, затова и в контекста на българската ситуация майчинството винаги е имало високо значение като остойностяваща жената функция. Ролята на майката запазва важността си в различни исторически и социокултурни ситуации поради разнообразни идеологически, религиозни и демографски особености. За целта на настоящия текст е необходимо обаче да се направят някои кратки уточнения специфично по отношение на визията за майчинството през социализма, тъй като именно неговите догми имат съществено значение за доминиращите визии за женственост и след 1989г. Важно е да се отбележи, че въпреки заявките за създаване на всячески равно общество, женската еманципация съвсем не се осъществява по времето на социалистическия режим. В действителност есенциализмът остава силно застъпен в наложените възгледи за мъжко-женските отношения и семейната организация. Отместването на семейството от частната в публичната сфера и превръщането му в най-малката, но важна единица на обществото, задава нов набор от задачи за жената. Нейната роля като майка и възпитателка бива обвързана с добруването на държавата и нацията, а интимният характер на личното телесно и психическо преживяване - изличен. Половата идеология на режима налага майчинството като свършената женска идентичност: семейните отношения „са представени не просто през женската, а през майчинската фигура“ (Yordanova 2016: 80), затова момичето бива внимателно насърчавано към и възпитавано в социалистическия идеал за жена, майка и съпруга⁴.

³ По отношение условна времева рамка и наименование на разглежданото литературно явление настоящият текст се опира на темпоралната рамка, предложена от Милена Кирова, обхващаща началото на 90-те години на XX в. до края на 2006 г. (вж. Kirova 2023: 29)

⁴ За индоктринацията на девойките в медийното пространство в социалистическа България Yordanova:2016.

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

Но не единствено догмите на социалистическия режим имат отношение към консервативното отношение към майчинството. Евелина Ламбрева забелязва еднаква тенденция към романтизация на майчината роля в различни културни контексти. Авторката отбелязва, че „представата за идеалното майчинство е едно недостижимо очакване на обществото – било то тоталитарно, посттоталитарно или демократично. Защото всяко едно общество, наред с останалите изисквания към женската роля, поставя и изискването за безупречно майчинство...“ (Lambreva 2007) Големият разказ на майчинството в този смисъл продължава да съществува необезпокоявано и да бъде постоянно преповтарян.

Трябва да се има предвид тогава, че изработването на различна (с феминистка насоченост) женска и майчина образност съвсем не стъпва на вече създадени и отработени модели. По отношение на изразяването на интимния женски опит през телесното и душевното литературата от края на ХХ и началото на ХХІ в. започва отначало, без традиции, които да използва за опора. Натрупаният багаж от изтъркани от употреба образи като майката светица или героиня например обаче е значителен.

Дали поради вкоренената идеализация на майката или по някакви други причини, женската белетристика подхожда към въпроса за майчинството сравнително балансирано. Новата проза бива обогатена от разнообразие от алтернативни образи и сюжети, но разривът между традиционното и модерното така и не се осъществява напълно чрез всеобщ жест на радикално отхвърляне на установените порядки. В този дух ролята на майката не бива напълно заличена. Наблюдава се по-скоро процес на усложняване на и наслагване върху майчините образи, в който обаче идеализацията и внушенията за потенциална сакралност са избегнати. Тези усилия за усложняване, разбира се, не се ограничават до изображенията на майката. Те са част от по-голямата промяна в начина на мислене на женствеността, реализирана в рамките на съвременната женска литература под влиянието на феминизма и постмодернизма. Актуализациите тогава стават подвластни на порива за унищожаване на големия разказ на женската нормативност и слагане на край на бинарността, през която женствеността бива определяна. По този начин литературата, писана от жени „отхвърля това патриархално „или“, което разделя жената на две несъбираемо различни половини, така удобни за дефиниране и подреждане, така привлекателни за нравствено портретиране с есенциален привкус във всички епохи на западната модерност.“ (Kirova 2023: 36) Авторките се съсредоточават върху усилване на

специфичното женско преживяване през оголване на психичните и телесните особености на жената – доминиращите употреби на първолично повествование и дългите изречения, в които мисълта подскача от едно място на друго стават маркер на особената, обратна на стереотипа за подредените мъжка логика и светоусещане. Така, водени от стремежа за изразяване на комплексността на женската същност, те подхождат към майчинството като към едно от множеството парчета от женското битие, което някак трябва да бъде поместено сред останалите.

Схващането на майчинството като двигател на емоционални и физически напрежения намира излаз в повтарящите се мотиви за лошата или липсващата майка (през концепцията за „лошата женскост“ – Kirova 2023: 35) и за нежеланото дете, но води и към създаване на пълнокръвни и широкомащабни женски персонажи, които не се поддават на шаблонизиране и бинарни опозиции. Художествените произведения, на които ще се спрататък, сдвояват поривите за контрол, еротика и разрушителност с нуждата от любов и грижа, акцентират върху конфликтността на героините, играят със „сгрешената“ женственост. Затова майките в съвременната женска проза често се оказват трудни за дефиниране – майчинството като характеристика просто не може да бъде отделено от цялата съвкупност елементи, образуващи женствеността, то няма самостоятелност извън цялото.

Макар че подходите за усложняване на изображенията на майка са разнообразни, подходящо ми се струва да разгледаме цялостния процес на актуализация като демистификация на майчинството – своеобразен отговор на онова, което Симон дьо Бовоар дефинира като мистификацията на майчинството⁵. „Мистификацията започва, смята дьо Бовоар, когато поклонниците на майчинството обявят, че всяка майка е свършена. Защото майчината преданост може да бъде изживяна напълно автентично, но в действителност рядко става така. Обикновено майчинството е странен компромис между нарцисизъм, алтруизъм, мечта, искреност, недобросъвестност, всеотдайност, цинизъм.“ (Bovoar 2020: 680) Мистификацията представлява общата сакрализация на майката като роля и призвание,

⁵ Опирам се на тази авторка с ясното съзнание, че нейният най-важен труд „Вторият пол“, където е поместена и вече споменатата мистификация на майчинството, е издаден за първи път през 1949г., което го прави архаичен по съвременните стандарти. Имайки предвид началния статус на българската литература с изразен феминистки характер обаче ми се струва, че голяма част от текста пасва на ситуацията, с която настоящия доклад се занимава.

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

но и като единствена женска идентификация. Именно тя създава напреженията между жената и обществото, но също – и по-важно за литературата, писана от жени - напрежения в самата жена, оказала се жертва на очакването да бъде изцяло потопена и трансформирана от пълното удовлетворение и безусловната любов, с които би трябвало да се характеризира майчиното преживяване. Демистификацията тогава разпознава фактичката невъзможност за осъществяване на идеалната майка поне в шаблоните на властващите представи. Проблематизирането на мита за майчинството разхлабва връзките, чрез които категориите майка и жена биват слепвани. Отхвърляйки го като предзададената идентичност, авторките оставят границите на женствеността отворени: тя не достига своя предел, най-висшата степен на осъществяване с придобиване статута на майка. Вместо това към майчинството е подхотено като към външно привнесен факт, който трябва да бъде наместен и балансиран в една вече установена и функционираща организация на нехармоничното женско битие. Така то се проявява понякога и като травма, и като „перверзна психодинамика“ (Lambrea 2007). Понякога бива изразено през „душевна пустота у жената, възприемаща детето си като нещо, което я ощетява и унищожавя както психически, така и физически“ (Borisova 2011). Най-често обаче виждаме майчинството през онази липса, в която Инна Пелева открива общото място между многообразието от опити за изразяване на субективността в най-новата женска литература, а именно „липсата на майката-майчинството-майчинското (каквито са те според стереотипа, знаещ какво *съдържат* и как *изглеждат* те)“ (Peleva 2020: 132). Всеки аспект на майчинството в този смисъл представлява ситуация на конфликт, чрез който женствеността бива постоянно предизвиквана и актуализирана.

Отъждествяването между фигурите на жената и майката е подложено на съмнение през повтарящия се мотив за отхвърленото майчинство. Героините на романите, писани в края на миналия и началото на настоящия век рядко откриват в него входа към осъществяването на своята женственост. Превръщането му във възможна, но не задължителна опция маркира разрозяването на типовете женственост, които биха могли да бъдат реализирани. Дебютният роман на Мария Станкова „Наръчник по саморъчни убийства“ (1998) например свързва общоприетата норма за майка с шаблонните прояви на женствеността, затова и героинята отказва да се идентифицира през нея. Тя целенасочено се отгласква от установения модел на всички равнища: и чисто визуално, по линията на красивия и поддържан външен вид, и в мъжко-женските отношения, където властва

формулата за брак и дете: „Аз няма да родя дете. Няма да се омъжа и няма да изглеждам външно добре.“ (Stankova 2017: 69) Създаването на персонажи, неподвластни на вписване в рамките на традиционното монолитно понятие за жена отличава творчеството на Станкова от периода, с който настоящият доклад се занимава, като част от алтернативността на героините минава през отказа от майчината роля. Този мотив е проигран в някои от текстовете на сборника с разкази „Бейби лъжкиньо“ (2004), както и в романа „Трикракото куче“ (2006). Във всички произведения нормативната женственост е свързана с подчинение („Наръчник...“ например прави насилието неизменна част от семейния живот), затова и въвеждането на избора задава стремежа за самоидентификация извън мъжко-женските отношения.

Женското ставане изобщо спира да бъде обвързвано със съединяването в съюз с мъжа. Класическата сюжетна линия, чиято крайна е цел е щастлив финал, изразен чрез създаване на семейство, последван от безсъбитийно блаженство, често бива преобръщана. Два романа, издадени през 2001г. съответно от Теодора Димова и Емилия Дворянова, разместват формулата, поставяйки героините си в позиция на бягство от фигурата на съпруга чрез овластяване на собственото тяло в отказа от дете. „Емине“ на Димова измамно се завърта около съчленената от клишета любовна история на Яна Илинда и Силян, но именно оттеглянето от предопределеността на семейния живот се оказва центъра на текста. Напрежението между истинската идентичност на Яна Илинда (поне тази, която тя приема за такава, макар и изградена на база на фантазията, че е друг човек с напълно различна съдба) и онази, която трябва да изиграе, за да се впише в семейството („значи съм щастлива, помисли си, сега сигурно съм щастлива, щом е толкова бяло и тихо наоколо, щом Силян е до мен“ Dimova 2006: 94), чертаят линиите на бягство към непознатото. Убедена, че животът, изживян в наложените правила (спуснати от майка или съпруг) е някак чужд, че има друга версия на себе си в митично село, където някакъв идеален и може би въображаем мъж е влюбен в нея и чака да бъде открит, героинята разпознава брака и майчинството като капан. Тук стават важни обстоятелствата, при която героинята се оказва майка, без желание и не по своя воля: „тайно пиеше хапчета против деца, защото се срамуваше да му каже, че не желае, че никога не иска да има дете, че изпитва погнуса, физически ужас само от мисълта за дете.“ (Dimova 2006: 97) Принудата за дете е мотив, който по-късно авторката разиграва и в „Майките“. В главата „Александър“ например Марина склонява да осиновят

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

дете, но по подобен на Яна Илинда начин никога не демонстрира майчина грижа към него. И двете героини се оказват свободни духове, затворени в пространствата на дома, притиснати от товара на домашните задължения. Други две истории – „Калина“ и „Никола“ се занимават с майки, родили след неосъществен аборт. Натискът на обществото пък е причина за сдобиване с дете в главата „Андрея“. Въобще майчиното чувство съвсем не е видно като вътрешноприсъщо на жените, нито пък наличието на дете, брак или любящ мъж до жената го активират. Добиването на контрол върху майчинството тогава логично бива изобразено като важно оръжие за запазване на независимостта на жената. В романа на Емилия Дворянова „Госпожа Г.“ също наблюдаваме, че майчинството няма толкова голямо значение за героинята Елисавета, колкото за мъжете в живота ѝ. В този случай естествените функции на женското тяло - менструацията, бременността и раждането на дете се превръщат в гарант за нормалност, правят я истинска, здрава жена: „Трябва да се радвам на осъществяването на собственото ѝ естество, което не лъже – тя само така може да е съвършена.“ (Dvoryanova 2011: 109) Бунтът на Елисавета тогава се насочва към отхвърлянето на последните: за разлика от останалите хора, тя ги приема за неестествени, затова и е предпочита да бъдат избягвани на всяка цена. Далеч по-комфортно се оказва героинята в ролята си на баба, като любимо същество за внучката си Маги, въпреки че пък тя я нарича с гальовното Тальо или „стара майко“.

Докато отхвърлянето на майчинството (изцяло или най-малкото през чуждите правила, които идват с него) се превръща във вход за самоидентификация, за преоткриване на личната визия за женствеността в някои текстове, в други авторките се насочват към мотива за лошата майка като опит за пресъздаване на несъвършената женственост. Авторките се оттласкват от представата за вътрешноприсъщото майчино чувство, идеята за което е свързано със стесняване на женската същност до вградени и непроменливи характеристики. Лошите майки се появяват, за да разкрият неспособността на жената да реализира идеала, който бива изискван от нея. Но тъй като литературата, писана от жени, бяга от бинарните опозиции, доминирали представата за женственост до онзи момент, изображенията на несъвършените майки са превърнати в усложнени репрезентации на женския вътрешен свят и почти никога не остават без съответното алиби.

Така например функционира Елиза в първия роман на Е. Дворянова „Къщата“ (1993). В ролята си на майка героинята е неадекватна и тъй като се оказва безвъзвратно

чужда на детето, се превръща в чудовище, което ще опита да унищожи сина. Майчинството като модел на поведение, като първоизточник на безусловни грижа, обич и подкрепа, не се оказва вродено. Опитите за възстановяване на загубената връзка с детето показват, че механизмите за осъществяване на майчината роля не работят, че в нея липсва някакъв естествен двигател, който да я превърне в истинска майка. Елиза обаче не е изобразена единствено през оптиката на лошата майка; ролята на мъчителя тук е неразривно свързана с тази на жертвата, на необичаната, отхвърлена, нереализирана жена, на безгласната буква в сложните родови отношения, за която в крайна сметка възможността за повторение се оказва невъзможна. В дома героинята е видяна като недостойна, принижена до прислужница, затова и е отхвърлена като съпруга и майка – специфично майчините задачи (именуването, приспиването, разходките, важните решения изобщо) по детето са поети изцяло от прабабата до степен, в която любовта и уважението на детето се насочват към другата жена. Прабабата обаче също не функционира чрез безусловната майчина любов. В „Къщата“ любовта на детето и въобще идеята да бъде призната жената като майка не е безкористната цел на нито една от жените, съсредоточени в собствения си конфликт, у тях липсва стремежът за осъществяване на любовта между майка и дете в чист вид. Героините не оперират с категорията любов, освен доколкото обичта на детето гарантира власт над него. Самото то пък е показано такова, каквото в действителност е – изцяло отделен от жената субект, макар и създаден от нея. Така романът приземява фигурата на майката, отрича нейната значимост, а заедно с това и мита за неразрушимата връзка между нея и детето.

Дистанцията между майка и дете изобщо се оказва един от по-важните маркери на лошото майчинство. В проблематизирането на последното най-ярък пример се явява Теодора Димова, чиято ранна проза изобилства от егоцентрични и самодостатъчни майки. Такъв е случаят във вече споменатите „Емине“ и „Майките“ – вторият роман вероятно ще остане като най-големия каталог на лоши майки и нещастни деца, създаван в българската литература. И двата текста обаче по някакъв начин оправдават неадекватността на персонажите си най-малко със състоянието на обществото, а освен с множество социални теми, „Майките“ пък изобилства и с не малко изображения на също толкова лоши бащи. Тези два романа косвено повдигат и въпроса дали майчиното чувство би могло да се възпита, дали майката би могла да се препрограмира в такава. Отговорът обаче е

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

нееднозначен – многообразието от героини и сюжети индикира, че има много възможни прототипи на майката, но във всеки случай нито един от тях не се доближава до идеалния.

Не трябва все пак да се остава с впечатлението, че литературата, писана от жени в този период, подхожда към майчинството (а и повечето женски въпроси) изцяло негативно, за да покаже многостранната женска природа. Алтернативни на традицията женски и майчини образи предлага и романът на Албена Стамболова „Това е както става“ (2002). Изпледата персонажи в произведението централно място заема Мария, която представлява интерес за изследване поради пълнокръвната репрезентация на женствеността, която се реализира чрез нея. Тя е майка, но това нейно качество остава в периферията, въпреки че сюжетът на романа се занимава както с нея, така и с трите ѝ деца. Майчинството се явява тук парче от пъзела на нейната очевидна хиперженственост: тя само между другото ражда и се грижи за децата, плете и готви най-вкусните ястия, но майчинството никога не се превръща в нейна единствена идентичност. Тази стратегия виждаме и при изобразяването на другите майки в романа - жената на Господин В. например, която е едновременно интересна светска дама със силен еротичен заряд. Тук наличието на деца, развитото чувство за майчина грижа и задължения съществуват в своята абсолютна нормалност; майчинството е лишено от всякакъв патос и героизация, няма я възхвалата на съвършенството на майката като такава (защото съвършенството като цяло е нетипично за героите на произведението). Жените в романа на Стамболова са оставени просто да бъдат жени и човешки същества, а Мария се явява най-яркия пример за това. Запазила своята самодостатъчност, тя се влюбва, събира се, разделя се, впечатлява типично по женски и после, решила, че времето е дошло, отива в гората и без излишни емоционални изблици умира тихо и спокойно.

Стратегиите за онова, което нарекох демистификация на майчинството, са разнообразни, както са разнообразни и женските почерци през периода. Макар че избрах да се спра само на няколко от най-важните авторки и произведения, темата за майчинството заема важно място в началното култивиране на белетристиката, занимаваща се с т.нар. „женски въпроси“. В контекста на културна традиция, издигнала майката в култ, в идеал за женско съществуване, работата с именно този класически образ на женствеността е важен вход за отписване от ограниченията на доминантните модели и изграждане на многообразие от възможни варианти. С оголването на мита за съвършената майчина и женска идентичност, с огрубяването и загрозяването на един от най-чистите женски прототипи и

естетизацията на черти, оставали в сянка или ставали обект на критика, авторките опитват да снемат поне някои от идеологическите и културните клишета, с които жената бива натоварена.

След края на условната граница на периода, който се характеризира с най-бурно движение в Проекта „Нова женскост“, осмислянето на женствеността през художествените практики за изобразяване на майката и майчинството е процес, който продължава да тече успоредно с променящата се културна среда. В по-нови произведения на вече обсъдени авторки като „Сузана и зяпачите“ (2012) на М. Станкова, „Мир Вам“ (2018) на Е. Дворянова и „Поразените“ (2019) на Т. Димова например личи обрат към по-умерен подход за обговаряне на майчинството и женските въпроси. Възможна причина за това може би е, че женствеността вече няма нужда от безапелационно заявяване пред обществото, а може би радикализация на актуалните теми трябва да бъдат търсени от авторките от най-новото поколение. Във всеки случай за ясно заявеното бягство от традиционната образност, която извършват авторките от периода, тенденцията за демистификация се явява особено важна.

Библиография:

- Bovoar 2020*: Bovoar, Simon dyo. 2020. Vtoriyat pol. Sofia: IK Kolibri. [*Дъво Бовоар 2020*: дъво Бовоар, С. 2020. Вторият пол. София: ИК „Колибри“.]
- Borisova 2011*: Borisova, E. 2011. Agresia i zhertvoprinoshenie v romana „Maykite“ na Teodora Dimova. V: Balgaristika Nuova. Godishnik 2010/2011. Departament „Nova balgaristika“, Nov balgarski universitet, onlayn na adres: https://ebox.nbu.bg/nuova/view_lesson.php?id=14 (poseteno na 01.10.2023) [*Борисова 2011*: Борисова, Е. 2011. Агресия и жертвоприношение в романа „Майките“ на Теодора Димова. В: Българистика Nuova. Годишник 2010/2011. Департамент „Нова българистика“, Нов български университет, онлайн на адрес: https://ebox.nbu.bg/nuova/view_lesson.php?id=14 (посетено на 01.10.2023)]
- Dimova 2006*: Dimova, T. 2006. Emine. Sofia: Siela. [*Димова 2006*: Димова, Т. 2006. Емине. София: Сиела.]
- Dvoryanova 2011*: Dvoryanova, E. 2011. Gospozha G. Sofia: Paradigma. [*Дворянова 2011*: Дворянова, Е. Госпожа Г. София: Парадигма.]

ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА МАЙКАТА...

- Kirova 2011*: Kirova, M. 2011. David, Velikia. Istoria i mazhestvenost v Evreyskata Biblia. Kniga 1. Sofia: Siela. [*Кирова 2011*: Кирова, М. 2011. Давид, Великия. История и мъжественост в Еврейската Библия. Книга 1. София: Сиела.]
- Kirova 2023*: Kirova, M. 2023. Balgarskata literatura prez XXI vek (2000-2020). Chast 1. Sofia: IK Kolibri. [*Кирова 2023*: Кирова, М. 2023. Българската литература през XXI век (2000-2020). Част 1. София: ИК Колибри.]
- Lambreva 2007*: Lambreva, E. 2007. Perverznoto maychinstvo v romana „Maykite“ na Teodora Dimova. V: Elektronno spisanie LiterNet, 10.10.2007, №1(86), onlayn na adres: https://litenet.bg/publish17/ev_lambreva/t_dimova.htm (poseteno na 01.10.2023) [*Ламбрева 2007*: Ламбрева, Е. 2007. Перверзното майчинство в романа „Майките“ на Теодора Димова. В: Електронно списание LiterNet, 10.10.2007, №1(86), онлайн на адрес: https://litenet.bg/publish17/ev_lambreva/t_dimova.htm (посетено на 01.10.2023)]
- Peleva 2020*: Peleva, I. 2020. Prez tova vreme. Plovdiv: Zhanet-45. [*Пелева 2020*: Пелева, И. 2020. През това време. Пловдив: Жанет-45.]
- Slavova 2001*: Slavova, K. Sporovete za roda (gender) – znachenia, upotrebi, prevodi. In: Kirova, M., Slavova, K. (sast.)Teoria prez granitsite. Vavedenie v izsledvaniyata na roda. Sofia: Polis. [*Славова 2001*: Славова, К. Споровете за рода (gender) – значения, употреби, преводи. В: Кирова, М., Славова, К. (съст.)Теория през границите. Въведение в изследванията на рода. София: Полис.]
- Stankova 2017*: Stankova, M. Narachnik po samorachni ubiystva. Sofia: Leksikon, 2017. [*Станкова 2017*: Станкова, М. Наръчник по саморъчни убийства. София: Лексикон, 2017.]
- Yordanova 2016*: Yordanova, K. Mozhe li da se vazpitava mladezhkata seksualnost? Pedagogika, didaktika i rolya na stranitsite na spisanie „Semeystvo i uchilishte“ prez 80-te godini na XX vek. In: Koleva, D. (sast.) Tyaloto pri sotsializma. Sofia: Tsentar za akademichni izsledvania. [*Йорданова 2016*: Йорданова, К. Може ли да се възпитава младежката сексуалност? Педагогика, дидактика и роля на страниците на списание „Семейство и училище“ през 80-те години на XX век. В: Колева, Д. (съст.) Тялото при социализма. София: Център за академични изследвания.]